УДК 35.075.2:929І.Дзюба“1973/1974”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.5

Паска Б.В.
https://orcid.org/0000-0002-5452-5254
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

КДБ ТА ІВАН ДЗЮБА ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ З УВ’ЯЗНЕННЯ: ЗАХОДИ КОНТРОЛЮ, «ПЕРЕВИХОВАННЯ» ТА КОМПРОМЕТАЦІЇ (КІНЕЦЬ 1973 – ПОЧАТОК 1974 РР.)

У статті проаналізовано комплекс заходів Комітету державної безпеки (КДБ) щодо Івана Дзюби після його звільнення з ув’язнення у листопаді 1973 р. Основну увагу зосереджено на практиках оперативного контролю, психологічного впливу, «перевиховання» та компрометації літературного критика в українському дисидентському середовищі. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю поглиблення уявлень про форми репресивної політики радянських спецслужб щодо дисидентів, які після звільнення залишалися об’єктами оперативного нагляду та ідеологічного впливу. Джерельну основу статті становлять документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), передусім матеріали фонду 16, а також мемуарні свідчення Марти Дзюби та Світлани Кириченко. Методологічною основою статті виступили принципи об’єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. З’ясовано, що рішення про помилування І. Дзюби було складовою спеціальної оперативно-ідеологічної комбінації. Важливим її елементом стала публічна заява літературного критика про відмову від попередніх поглядів, яку КДБ поширював серед дисидентів, політичних в’язнів та представників української діаспори. Це мало послабити авторитет І. Дзюби та поглибити суперечності в дисидентському середовищі. Після звільнення КДБ встановив постійний контроль за поведінкою та контактами І. Дзюби, використовував прослуховування, профілактичні бесіди, психологічний тиск, квартирне питання та працевлаштування. Окремим напрямом стало залучення літературного критика до підготовки пропагандистських матеріалів. Водночас І. Дзюба не завжди дотримувався визначеної КДБ лінії поведінки, підтримував контакти з колишніми однодумцями та намагався впливати на окремі рішення спецслужби. Дослідження показує, що після звільнення репресивний вплив на дисидента набув тривалого характеру та поєднував оперативний нагляд, психологічний тиск, соціальне маніпулювання і контрольоване використання його публічного авторитету. Такий підхід КДБ був спрямований на ізоляцію І. Дзюби від дисидентського середовища та використання його позиції для впливу на інших учасників опозиційного руху.

Ключові слова: *Іван Дзюба, Комітет державної безпеки (КДБ), український дисидентський рух, радянські репресії, «перевиховання», компрометація, оперативний контроль.*

Постановка проблеми. Історія українського дисидентського руху 1970-х рр. значною мірою пов’язана з репресивною діяльністю радянських органів державної безпеки, спрямованою на переслідування інакодумців, зокрема на їхнє психологічне й ідеологічне «перевиховання». Особливого значення в цьому контексті набуває історія Івана Дзюби – одного з найвідоміших представників українського дисидентського середовища, звільнення якого з ув’язнення в обмін на покаяльну заяву та відхід від опозиційної активності в листопаді 1973 р. стало результатом цілеспрямованої роботи Комітету державної безпеки (КДБ). Після помилування радянські спецслужби не припинили контролю за літературним критиком, а, навпаки, розгорнули комплекс заходів, спрямованих на визначення та коригування його подальшої поведінки. Важливою складовою цієї діяльності було використання публічного каяття І. Дзюби для його компрометації серед колишніх однодумців, ізоляції від дисидентського середовища та впливу на інших учасників опозиційного руху. Попри значну увагу дослідників до репресій проти І. Дзюби, специфіка діяльності радянських органів державної безпеки щодо нього після звільнення з ув’язнення, а також взаємозв’язок між окремими напрямами цієї діяльності залишаються недостатньо

© Паска Б.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

дослідженими. Тому актуальним є проведення комплексного аналізу заходів КДБ щодо контролю, «перевиховання» й компрометації І. Дзюби в перші місяці після його звільнення, що дає змогу глибше розкрити механізми функціонування радянської репресивної системи та її впливу на українське дисидентське середовище.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічне підґрунтя дослідження становлять узагальнюючі праці з історії українського дисидентського руху другої половини XX ст. авторства Георгія Касьянова [10], Анатолія Русначенка [15], Юрія Данилюка й Олега Бажана [8]. У монографії Г. Касьянова репресивну кампанію 1972 р. розглянуто як новий етап боротьби радянського режиму з українським інакодумством, у межах якого застосовувалися арешти, судові переслідування, психологічний тиск і вимоги публічного зречення власних поглядів. Автор окремо звертає увагу на долю І. Дзюби, його поступову зміну поведінки під впливом КДБ та подальшу публікацію «покаяльної заяви», оцінюючи ці обставини як важливий чинник його відходу від активного дисидентського середовища [10, с. 161–163]. У свою чергу А. Русначенко у своїй праці розглядає репресивну політику щодо української опозиції в ширшому контексті протистояння радянської держави з національно-визвольним рухом; перша половина 1970-х рр. представлена як період посилення репресивного та ідеологічного впливу на дисидентів [15, с. 190–195]. Важливе місце посідає спільна монографія Ю. Данилюка та О. Бажана, де на основі широкого комплексу джерел проаналізовано механізми політичних репресій і діяльність органів державної безпеки щодо різних течій української опозиції [8, с. 197–200].

Окремий напрям історіографії становлять дослідження життєвого шляху та політичної біографії І. Дзюби. Значний внесок у його вивчення зробив Юрій Шаповал, який у низці праць аналізує обставини переслідування літературного критика, його кримінальну справу, взаємини зі слідчими КДБ й обставини засудження. Зокрема, у статті «Справа Івана Дзюби з відстані пів століття» дослідник на основі документальних матеріалів реконструює механізм фабрикації справи Дзюби та мотиви радянських органів державної безпеки [18]. Важливим для розуміння досліджуваного періоду є також дослідження Ю. Шаповала «Іван Дзюба: інтернаціоналізм чи русифікація?», у якому простежено перебіг кримінального переслідування літературного критика й обставини, за яких після вироку його залишили в київському слідчому ізоляторі [17]. Біографічні відомості про І. Дзюбу, його арешт і засудження міститься також у довідковому виданні, що присвячене українському руху опору [16, с. 224–229].

Важливими для осмислення проблематики є праці, присвячені окремим аспектам діяльності КДБ щодо українських дисидентів. Дослідження профілактичних методів роботи радянської спецслужби дають підстави розглядати «профілактику», психологічний тиск, оперативний нагляд і маніпулювання поведінкою інакодумців як складові системи боротьби з опозиційним середовищем [12; 14]. У сучасних дослідженнях показано, що після «генерального погрому» 1972 р. КДБ застосовував профілактичні бесіди, обшуки, адміністративні переслідування та інформаційні заходи [13]. У цьому контексті показовими є також дослідження т. зв. «перевиховання» окремих представників українського дисидентства, зокрема мовознавиці Зеновії Франко, досвід якої дає можливість простежити механізми тиску на заарештованих і способи їх подальшого використання радянською пропагандою [19]. Окремі аспекти застосування профілактичних методів щодо І. Дзюби вже розглядалися в контексті загальної діяльності КДБ проти українських дисидентів у 1970-х рр., зокрема його періодичних зустрічей із працівниками спецслужби та підготовки публікацій, спрямованих проти т. зв. «українського буржуазного націоналізму».

Джерельну базу дослідження становлять передусім документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), зокрема матеріали фонду 16, що містять доповідні записки, спеціальні повідомлення, інформації й інші документи керівництва КДБ при Раді Міністрів (РМ) УРСР про проведені щодо І. Дзюби оперативні заходи [1–7]. Цей комплекс документів дає змогу простежити логіку дій спецслужби, її оцінки поведінки літературного критика і конкретні способи впливу на нього після звільнення. Важливе доповнення до архівних матеріалів становлять спогади Марти Дзюби, які містять особисті свідчення про життя родини після повернення І. Дзюби з ув'язнення та окремі епізоди його контактів із працівниками КДБ [9]. Значний евристичний потенціал мають також мемуари Світлани Кириченко, що дають можливість зіставити документи спецслужби з досвідом та оцінками учасників київського дисидентського середовища [11]. Поєднання документів КДБ із мемуарними джерелами створює можливість простежити як задум радянських органів державної безпеки, так і його сприйняття безпосередніми учасниками подій. Водночас аналіз доступних історіографічних праць засвідчує

потребу в окремому дослідженні комплексу заходів КДБ щодо І. Дзюби саме після його звільнення, їхньої взаємопов'язаності та впливу на становище літературного критика і його взаємини з українським дисидентським середовищем.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати комплекс заходів КДБ щодо Івана Дзюби після його звільнення з ув'язнення наприкінці 1973 р., спрямованих на контроль за його поведінкою, «перевиховання» та компрометацію в українському дисидентському середовищі. До завдань дослідження відносимо опис обставин звільнення І. Дзюби й формування КДБ основних напрямів роботи з ним після помилування; характеристику методів контролю, психологічного впливу та «перевиховання» літературного критика; з'ясування способів і наслідків використання І. Дзюби для компрометації дисидентського середовища та впливу на його учасників.

Виклад основного матеріалу. Іван Дзюба (1931–2022) – літературний критик, один із лідерів українського дисидентського руху, автор програмного трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р.). Під час другої хвилі арештів у ході часткової реалізації справи групової оперативної розробки «Блок» 18 квітня 1972 р. він опинився у київському слідчому ізоляторі КДБ. Проти дисидента порушили кримінальну справу за ст. 62, ч. 1 («антирадянська агітація і пропаганда»); слідчі дії тривали майже рік. Протягом 12–16 березня 1973 р. у результаті формально відкритого судового процесу в Києві літературному критику було присуджено 5 р. позбавлення волі передусім за написання й поширення праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», проте в мордовські чи пермські політичні колонії його так і не відправили. Справа в тому, що одночасно зі слідчими діями в КДБ проводили серйозну профілактичну роботу з І. Дзюбою, спрямованою на його «перевиховання». Протягом місяців ув'язнення дисидент писав книгу під назвою «Третього не дано», в якій намагався продемонструвати свою прихильність до офіційної пропаганди в національному питанні. Зрештою, знаходячись під постійним психологічним тиском з боку працівників КДБ, 8 жовтня 1973 р. І. Дзюба написав заяву з проханням про помилування [1, арк. 251–252; 18, с. 234–236].

Питання звільнення І. Дзюби з ув'язнення в обмін на публічне каяття було фактично вирішено на найвищому політичному рівні СРСР у жовтні 1973 р. У спеціальному повідомленні від 2 листопада 1973 р. голова КДБ при РМ УРСР Віталій Федорчук доповідав Центральному комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) про загальне становище дисидента в умовах ув'язнення та проведену із ним профілактичну роботу. Очільник спецслужби зауважував, що на початку слідства І. Дзюба намагався відстоювати свої погляди перед працівниками КДБ, захищав ідеологічні позиції трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Проте з часом, у результаті проведеної «виховної роботи» він став поступово переглядати свої погляди та дещо змінив ставлення до середовища однодумців. Як приклад корисної для каральних органів співпраці І. Дзюби зі слідством наводився факт надання останнім інформації, яка, зрештою, допомогла кадебістам виявити автора самвидавного документа «Програма укомуністів» Василя Рубана (це сталося восени 1972 р.) [3, арк. 177–178].

Відповідно до планів керівництва українського республіканського КДБ, відразу після звільнення І. Дзюба мав виступити в пресі з «покаяльною заявою» й заявити про свою відмову від попередніх поглядів. Передбачалося, що такий крок дисидента скомпрометує його серед однодумців на волі та в ув'язненні, а також перед структурами української діаспори. У результаті І. Дзюба мав бути ізольований від зв'язків із дисидентським середовищем, що сприяло б його «остаточному ідейному роззброєнню», «перевихованню» та перетворенню на зразкового радянського громадянина. Припускалося, що публічне каяття І. Дзюби буде сприяти перегляду своїх ідеологічних позицій деякими його однодумцями, які проявляли вагання у ставленні до національної політики радянського режиму [3, арк. 179–180].

У КДБ усвідомлювали той факт, що станом на осінь 1973 р. І. Дзюба, незважаючи на прохання про помилування й готовність співпрацювати з каральними органами, проявляв певні вагання та внутрішньо не міг повністю відмовитися від своїх поглядів, а також позитивного ставлення до середовища однодумців [1, арк. 253; 2, арк. 204]. За досить тривалий період роботи з І. Дзюбою під час слідства, судового процесу та після нього працівники КДБ склали психологічний портрет в'язня, шукаючи «больові точки», які можна було б використати для продовження процесу «перевиховання»: «По характеру він честолюбний, високої думки про свій літературний талант, вважає, що здатен залишити помітний слід у радянській літературі, дуже дорожить сім'єю, особливо дочкою, від якої сім'я Дзюби приховує факт його арешту й засудження» [3, арк. 180].

Одним із ключових аргументів на користь помилування І. Дзюби та звільнення його з ув'язнення в КДБ наводили те, що інші ув'язнені в період

хвилі арештів 1972 р. лідери українського дисидентства – Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк – у місцях позбавлення волі не тільки не відмовилися від своїх поглядів, а й активно продовжували боротьбу проти системи. У цій ситуації відбуття І. Дзюбою повного терміну покарання, на думку керівництва спецслужби, могло привести до того, що він буде знаходитися під безпосереднім впливом інших політв'язнів, знову повернеться на позиції боротьби проти політики влади, набуде серед однодумців «ореолу мученика» й отримає ще більшу популярність. Також враховували кампанію оборони українських політичних в'язнів за кордоном (в т. ч. у пресі й на радіо), організовану діаспорними організаціями. «Акт гуманності» щодо І. Дзюби розглядався як засіб приглушення цих акцій української еміграції, що відчутно били по іміджу СРСР на міжнародній арені [3, арк. 180–181].

Очевидно, радянська влада вирішила приурочити звільнення І. Дзюби до важливих з ідеологічної точки зору дат 6 і 7 листопада – відповідно 30-річчя вигнання нацистів із Києва (1943 р.) і чергової річниці більшовицького перевороту (1917 р.) [3, арк. 240]. Напередодні виходу з ув'язнення свою наступну лінію поведінки І. Дзюба змушений був погодити із КДБ та неухильно її дотримуватися [3, арк. 254]. 6 листопада дисиденту оголосили указ про помилування (із заміною невідбутого ним терміну покарання на умовне засудження із випробувальним терміном у три роки) та звільнили з київського слідчого ізолятора КДБ. Того ж дня літературний критик, дотримуючись домовленості із працівниками КДБ, відвідав редакцію газети «Літературна Україна», куди передав свою попередньо погоджену спецслужбою заяву-зречення. Уже 9 листопада ця заява була опублікована. Органи КДБ із урахуванням «матеріальних труднощів» у сім'ї звільненого в'язня та з метою «закріплення відносин» надали йому фінансову допомогу у вигляді грошової компенсації за роботу над книгою «Третього не дано» [3, арк. 238–239].

У київському дисидентському середовищі інформацію про помилування І. Дзюби та його заяву назагал сприйняли дуже негативно, це викликало певну розгубленість і звинувачення літературного критика у зраді [3, арк. 239; 11, с. 100–101]. Із різким осудом І. Дзюби виступили Михайлина Коцюбинська, Борис Антоненко-Давидович, Леоніда Світлична, Галина Севрук та ін., які в подальшому обмежили свої зв'язки з літератором і його сім'єю. Промовистою була зафіксована інформаторами КДБ реакція М. Коцюбинської: «Я ходжу як отруєна, все не можу примиритися з тим, що Іван, якого ми всі любили й поважали, так низько впав… а Дзюба був перший і найбільш знаменитий представник нації, відомий усьому світу, втілював її честь. І він розтоптав цю честь, відрікся від найсвятішого, почав виконувати замовлення КДБ…» [3, арк. 239–240]. У той же час мовознавиця Зеновія Франко, яка раніше теж публічно розкаялася, під час телефонної розмови із оперативним співробітником КДБ заявила, що «плаче від радості за Дзюбу і сама готова підписатися під кожним словом його заяви». Газети із заявою критика у подальшому були скеровані в мордовські й пермські колонії та Владимирську тюрму для «використання в заходах щодо ідейного роззброєння» українських політв'язнів, а її текст передали по радіо за кордон і опублікували у прорадянському часописі «Вісті з України» [3, арк. 241].

У наступні місяці в КДБ було вжито заходів для посилення контролю за поведінкою українських дисидентів із колишнього оточення І. Дзюби, які перебували на волі, з'ясування їх реагування на покаяльну заяву літературного критика. Одночасно було активізовано роботу щодо відриву помилуваного від будь-якого впливу з боку «націоналістичного середовища». Протягом листопада 1973 р. в КДБ зафіксували розмови серед київських дисидентів про те, що з І. Дзюбою треба проявляти обережність під час спілкування, бо йому нібито могли доручити продовжувати зустрічі з однодумцями «із мікрофоном у кишені». Через свої оперативні можливості спецслужба вживала заходів для підсилення таких підозр [4, арк. 64].

За поведінкою дисидента встановили суцільний контроль і стеження. Із доповідних записок КДБ випливає, що квартира І. Дзюби була оснащена підслуховувальною апаратурою, що давало змогу оперативникам контролювати зміст ведених літературним критиком розмов із членами сім'ї та гостями. Зокрема, було встановлено, що до кінця листопада 1973 р. квартиру І. Дзюби відвідали близькі до нього архітектор Микола Левчук, науковці Ярослав Компан і Олена Компан, перекладач Микола Лукаш; сам І. Дзюба ходив у гості до письменника Віктора Некрасова [3, арк. 281; 4, арк. 61–62]. За спостереженнями КДБ, дружина дисидента Марта Дзюба намагалася відгородити його від «небажаних зустрічей» із представниками київського середовища інакодумців, всіляко підтримувала свого чоловіка в питанні доцільності опублікування покаяльної заяви [4, арк. 61]. Більше того, члени сім'ї І. Дзюби відразу після його звільнення з ув'язнення висловлювали вдячність за це органам влади [3, арк. 238].

Керівництво КДБ намагалося використати для компрометації І. Дзюби квартирне питання. У розмовах критика з дружиною було зафіксовано певні конфлікти й суперечки через умови проживання. Дружина, зокрема, наполягала та тому, щоб І. Дзюба використав свої зустрічі з керівництвом КДБ для надання сприяння в отриманні трикімнатної квартири. У той же час сам дисидент не бажав діяти в такий спосіб, адже не хотів ще більше дискредитувати себе в середовищі інакодумців. Для посилення тиску на І. Дзюбу, щоб «змусити його звернутися за допомогою до оперпрацівника органів КДБ», керівництво спецслужби наказало не допустити отримання його матір'ю кооперативної квартири (за неї родина в грудні 1973 р. зробила внесок у розмірі 2,25 тис. рублів) [5, арк. 45].

У ході стеження за І. Дзюбою працівники КДБ встановили, зокрема, що окремі представники дисидентського середовища із розумінням або навіть схваленням ставляться до його покаяльної заяви. Зокрема, літератори Григорій Кочур та В. Некрасов відправили літературному критику телеграми із вітаннями з нагоди звільнення. Ці обставини спецслужба враховувала у заходах із метою поглиблення протиріч і розколу серед інакодумців [3, арк. 283]. Із заявою І. Дзюби були ознайомлені дисиденти Євген Пронюк, Василь Лісовий і Василь Овсієнко, які знаходилися в київському слідчому ізоляторі КДБ в очікування судового процесу. Якщо Є. Пронюк різко засудив цей крок І. Дзюби, то В. Лісовий і В. Овсієнко дали йому схвальні відгуки та стали більш критично оцінювати власну опозиційну діяльність [3, арк. 284]. Працівники КДБ вміло маніпулювали почуттями ув'язнених, намагаючись через їх знайомство зі згаданою вище статтею схилити їх до розкаяння безпосередньо під час судової розправи.

З І. Дзюбою регулярно зустрічалися співробітники КДБ, які мали на меті впливати на його поведінку й коригувати її у потрібному для себе напрямку. Під час таких зустрічей дисидент змушений був запевняти спецслужбу, що «буде виконувати взяті на себе обов'язки». Іноді практикувалися бесіди із ним за участю керівництва КДБ при РМ УРСР [5, арк. 44]. У грудні 1973 р. для літературного критика із «виховною метою» з подачі КДБ організували поїздку в м. Жданов (нині Маріуполь) Донецької області. У ході візиту І. Дзюба ознайомився із комсомольським будівництвом прокатного стану «3600». За рекомендацією працівників каральних органів та за сприяння Ждановського міськкому КПУ він зібрав матеріали для двох публікацій про передовиків будівництва [4, арк. 165–166].

Окремі представники дисидентського середовища не повірили в щирість покаяльної статті І. Дзюби, намагалися повернути його до участі в русі спротиву або хоча б змусити відмовитися від своєї заяви. Зокрема, М. Коцюбинська ще в листопаді 1973 р. висловлювала наміри передати літературному критику спеціально підготовленого листа задля утримання його від «подальшого падіння». У той же час серед своїх знайомих вона намагалася створити видимість, що заява І. Дзюби була наперед погоджена з іншими учасниками дисидентського кола. У такий спосіб М. Коцюбинська, вочевидь, намагалася зберегти авторитет І. Дзюби серед інакодумців на волі та ослабити негативний вплив його заяви [4, арк. 168]. Коли у грудні 1973 р. дисидентка здійснила спробу передати свій лист адресату, в КДБ було розроблено цілу спецоперацію, спрямовану на недопущення такого кроку. У результаті І. Дзюба отримав листа М. Коцюбинської в присутності працівника КДБ та змушений був відразу передати його останньому під приводом необхідності нібито провести дослідження в лабораторії спецслужби [4, арк. 168].

Дружина дисидента М. Дзюба у своїх мемуарах так описала цей епізод: «Після повернення Івана з тюрми Михайлина написала йому листа, якого він не прочитав, але через той лист Іван мав багато неприємностей… Одного ранку до нас несподівано навідався працівник 5-го управління КГБ і досить довго в нас пробув, розмовляючи з Іваном… Раптом дзвінок у двері. Відкриваю. У дверях – мужчина з листом у руках і просить Івана, бо має передати йому того листа. Говорю, що Івана немає вдома і я можу передати йому листа. Але він відповів, що повинен передати його особисто в руки адресату, і пішов. Через якийсь час я пішла на роботу. Потім Іван розповідав, що десь через десять хвилин після мого відходу в двері знову настирливий дзвінок, і знову мужчина з листом. Іванові довелося взяти листа, якого в нього тут же забрав працівник КГБ» [9, с. 333–334]. Фактично І. Дзюбу позбавили можливості дізнатися зміст і автора листа.

Із метою подальшої компрометації І. Дзюби у дисидентському середовищі у КДБ прийняли рішення відразу після передачі листа провести обшуки у М. Коцюбинської й дисидентки Оксани Мешко. При цьому враховувалися раніше отримані оперативні дані про зберігання ними самвидавної літератури та продовження громадської активності опозиційного характеру. У результаті слідчих дій у грудні 1973 р. у М. Коцюбинської працівники КДБ вилучили серед іншого її рукопис про творчість Павла Тичини, лист до редакції

журналу «Перець» зі схваленням ідейних позицій трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?», нарис Б. Антоненка-Давидовича «Спогади про дядю Васю», вірші Миколи Холодного, Івана Драча, Василя Стуса, рукописи Є. Сверстюка; в О. Мешко – памфлет Є. Сверстюка «На свято жінки», особистий щоденник із відомостями про становище українських політв'язнів, виписки із творів Олександра Солженіцина, поему Володимира Сосюри «Мазепа» та ін. Після проведених допитів М. Коцюбинської та О. Мешко з ними в КДБ планували організувати «профілактичну роботу». Тільки після слідчих дій І. Дзюбі повідомили, що автором листа, який він передав в КДБ, була М. Коцюбинська [4, арк. 183–186]. За кілька днів після обшуку, 23 грудня 1973 р., М. Коцюбинська відвідала Б. Антоненка-Давидовича. Розмова між ними контролювалася в КДБ через встановлену систему прослуховування (захід «Т») та присутнього в помешканні агента «Овода» (Євгена Михайлюка). Серед іншого М. Коцюбинська висловила припущення, що обшук у неї було проведено через активні зв'язки із засудженими дисидентами, а приводом могла стати передача листа І. Дзюбі [4, арк. 220].

Звістка про покаяльну заяву І. Дзюби та його вихід на волю, яка з подачі КДБ отримала значне поширення серед українських політичних в'язнів у місцях позбавлення волі, була назагал сприйнята різко негативно в їх середовищі. Зокрема, В. Чорновіл характеризував цей вчинок як «вистріл у спину друзів», водночас пояснюючи його проблемами літературного критика зі здоров'ям. Зорян Попадюк, у свою чергу, в колі в'язнів заявив, що «Дзюба вчинив як зрадник нації: зрадив інтереси передової інтелігенції, а йому цього не можна було робити, адже він був одним з ідеологів націоналістичного руху в Україні» [4, арк. 167]. Водночас І. Світличний намагався налагодити з І. Дзюбою спілкування задля утримання його на попередніх ідеологічних позиціях. У лютому 1974 р. він написав літературному критику листа, в якому декларував терпимість до можливих змін у поглядах І. Дзюби, проте апелював до необхідності дотримання принципів моралі й закликав адресата виступити на захист репресованих поетів В. Стуса й Ігоря Калинця [6, арк. 209–216]. Зрештою, цей лист було конфісковано цензурою Скальнинської виправно-трудової установи, де відбував покарання І. Світличний; до І. Дзюби він так і не потрапив [6, арк. 205].

Незважаючи на посилений тиск з боку КДБ, І. Дзюба в перші місяці після звільнення з ув'язнення проявляв певні вагання щодо можливості відновлення зв'язків із дисидентським середовищем. Він поважав моральні принципи, за якими жили інакодумці, намагався на своєму рівні оберігати їх від дій репресивного характеру з боку каральних органів. Відповідно до інформації, що надходила в КДБ, керівництво спецслужби робило висновок про те, що І. Дзюба «не наважується на повний розрив» зі своїми однодумцями, намагається «зберегти своє лице в цьому середовищі» [5, арк. 46]. Під час окремих зустрічей із представниками творчої інтелігенції він не завжди дотримувався лінії поведінки, яка б відповідала духу його покаяльної заяви. Після отримання інформації про перехоплений кадебістами лист М. Коцюбинської літературний критик добивався його повернення або хоча б знищення. Більше того, І. Дзюба ставив у залежність від виконання цього прохання продовження своєї роботи над пропагандистськими статтями про ждановських робітників і навіть в ультимативній формі заявляв оперативним працівникам про можливий розрив зв'язків зі спецслужбою. У результаті 2 січня 1974 р. з дисидентом провели чергову профілактичну бесіду в КДБ при РМ УРСР [5, арк. 47–49].

Спецслужба брала активну участь у процесах працевлаштування І. Дзюби із таким розрахунком, щоб робота сприяла процесам його «перевиховання». На початку січня 1974 р. працівники КДБ запропонували дисиденту сприяння у влаштуванні на роботу в якості літературного співробітника багатотиражної газети Київського авіазаводу. У доповідній записці до ЦК КПУ керівництво спецслужби звертало увагу на те, що ця вакансія «виглядає найбільш бажаною з точки зору [ідеологічної – *Б. П.*] зрілості колективу». У спецслужбі вважали, що відповідна робота значно обмежить можливості І. Дзюби для контактів із колишніми однодумцями. Зрештою, літературний критик змушений був прийняти пропозицію каральних органів щодо працевлаштування [5, арк. 50].

У квітні–травні 1974 р. працівники КДБ здійснили комплекс заходів для подальшої дискредитації І. Дзюби із використанням пропагандистського фільму «Вбивця відомий», спрямованого проти українського націоналістичного підпілля 1940-х – 1950-х рр. За вказівкою спецслужби в будинку культури Київського авіазаводу було проведено колективний перегляд і обговорення цієї стрічки. Опісля І. Дзюбі доручили підготувати матеріал про цю подію в заводську багатотиражну газету. Літературний критик прийняв пропозицію редакції й написав статтю під назвою «Пам'ять перед минулим, обов'язок перед майбутнім», в якій піддав критиці т. зв. «український буржуазний націоналізм». За згодою партійних органів матеріал було

опубліковано в заводській газеті. На початку травня 1974 р. її передрукували в газеті «Вісті з України» (рупор радянської пропаганди в середовищі української діаспори), а через товариство «Україна» направили в творчі союзи республіки, окремі заклади й організації. У КДБ вжили заходів для поширення статті І. Дзюби серед об'єктів справи «Блок», а також серед політв'язнів мордовських і пермських колоній. 12–13 травня текст статті транслювався по радіо за кордон. Відповідно до звітів керівництва КДБ, публікація викликала досить негативну реакцію в дисидентському середовищі, «послужила подальшому поглибленню протиріч між автором і націоналістично налаштованими елементами» [7, арк. 210–211].

Висновки. Проведений аналіз показує, що після звільнення Івана Дзюби з ув'язнення 6 листопада 1973 р. КДБ розгорнув комплекс взаємопов'язаних заходів, спрямованих на контроль за його поведінкою, подальше «перевиховання» та послаблення його впливу в українському дисидентському середовищі. Рішення про помилування було складовою продуманої оперативно-ідеологічної комбінації, у межах якої публічна заява І. Дзюби про зречення попередніх поглядів мала засвідчити його відмову від опозиційної діяльності й створити підстави для подальшої компрометації дисидента серед однодумців. Після звільнення спецслужба здійснювала постійний нагляд за літературним критиком, контролювала його контакти, проводила регулярні профілактичні бесіди та використовувала психологічний тиск, зокрема через квартирне питання і працевлаштування. Важливим напрямом роботи стало залучення І. Дзюби до підготовки матеріалів пропагандистського характеру, що мало закріпити його нову публічну позицію та водночас поглибити дистанцію між ним і представниками дисидентського руху. Керівництво КДБ розглядало звільненого дисидента як об'єкт тривалого оперативного впливу, поведінку якого необхідно було постійно контролювати й коригувати відповідно до завдань радянської репресивної політики.

Застосовані щодо І. Дзюби методи свідчать про поєднання безпосереднього психологічного впливу, оперативного контролю, маніпулювання міжособистісними відносинами і використання адміністративно-побутових важелів. Особливе значення мала покаяльна заява літературного критика, яку КДБ цілеспрямовано поширював серед українських дисидентів, політичних в'язнів, представників української діаспори, розраховуючи на послаблення авторитету її автора та формування недовіри до нього. Реакція дисидентського середовища засвідчила ефективність цієї тактики: значна частина колишніх однодумців сприйняла заяву як відступ від попередніх переконань і моральну зраду, хоча окремі особи поставилися до неї прихильно або намагалися зберегти контакти з І. Дзюбою. КДБ використовував ці суперечливі оцінки для поглиблення розколу серед інакодумців, одночасно перешкоджаючи спробам окремих дисидентів відновити повноцінний контакт із літературним критиком. Показовим прикладом стало перехоплення листа від М. Коцюбинської та подальше проведення обшуків у представників київського дисидентського середовища.

Водночас після звільнення І. Дзюба не завжди дотримувався визначеної КДБ лінії поведінки, зберігаючи контакти з колишніми однодумцями та намагаючись впливати на окремі рішення спецслужби. Працевлаштування на Київському авіазаводі й залучення до підготовки пропагандистських публікацій стали подальшими елементами стратегії обмеження його контактів із дисидентським середовищем і використання його авторитету в інтересах радянської пропаганди. Досліджені заходи демонструють специфіку радянської практики роботи з дисидентами, коли звільнення з ув'язнення могло супроводжуватися переходом до тривалого оперативного нагляду, психологічного тиску та контрольованого використання колишнього опонента режиму для послаблення всього руху спротиву.

Перспективи подальших досліджень полягають у зіставленні практики КДБ щодо І. Дзюби з аналогічними заходами, застосованими до інших звільнених українських дисидентів у 1970–1980-х рр. Окремого вивчення потребує також трансформація ставлення І. Дзюби до дисидентського руху та радянської системи під впливом тривалого оперативного й психологічного тиску.

Список літератури:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Спр. 1077. 372 арк.
2. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1080. 294 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1081. 322 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1083. 298 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1084. 248 арк.
6. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1089. 351 арк.
7. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1091. 375 арк.

8. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX століття). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.

9. Дзюба М. Прожите і пережите. Київ : Дух і літера, 2025. 480 с.

10. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ : Кліо, 2019. 248 с.

11. Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага: Спогади. Київ : Смолоскип, 2013. 920 с.

12. Паска Б. Заходи КДБ при Раді Міністрів УРСР щодо припинення протестної активності українських дисидентів-політв'язнів у 1970-х рр. *Сторінки історії.* 2022. Вип. 55. С. 224–239. DOI: https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269758.

13. Паска Б. Приватна профілактика як метод боротьби КДБ проти українських дисидентів у 1970-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук : Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* 2022. Вип. 58. Т. 2. С. 20–26. DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-3.

14. Паска Б. Таємні агенти КДБ у боротьбі проти українського національного руху в 1970-х рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки.* 2022. Т. 33 (72). № 4. С. 101–106. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.17.

15. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.

16. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. Київ : Смолоскип, 2012. 896 с.

17. Шаповал Ю. Іван Дзюба: інтернаціоналізм чи русифікація? (До історії запитання). *Наукові записки [Інституту політичний і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України].* 2007. Вип. 33. С. 33–50.

18. Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби з відстані пів століття. *Український історичний журнал.* 2023. № 5. С. 208–241. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208.

19. Paska B. The KGB reprisal towards Zenoviia Franko in the context of the case "Block" (1971 – 1972). *East European Historical Bulletin.* 2025. Issue 35. P. 165–176. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058X.35.332683

Paska B.V. THE KGB AND IVAN DZIUBA AFTER HIS RELEASE FROM IMPRISONMENT: MEASURES OF CONTROL, "RE-EDUCATION", AND DISCREDITATION (LATE 1973 – EARLY 1974)

The article analyzes the measures taken by the Committee for State Security (KGB) regarding Ivan Dziuba following his release from imprisonment in November 1973. Particular attention is paid to practices of operational surveillance, psychological influence, "re-education", and the discrediting of the literary critic within the Ukrainian dissident community. The study is relevant due to the need for a deeper understanding of the repressive policies employed by Soviet security services against dissidents who, even after their release, remained targets of operational monitoring and ideological pressure. The article draws upon documents from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU), primarily materials from Fond 16, as well as the memoirs of Marta Dziuba and Svitlana Kyrychenko. Methodologically, the study is grounded in the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, and continuity, alongside a combination of general scientific and specialized historical methods. It is established that the decision to pardon I. Dziuba was part of a specific operational-ideological scheme. A key element of this scheme was the literary critic's public statement renouncing his previous views – a statement the KGB disseminated among dissidents, political prisoners, and the Ukrainian diaspora. This move was intended to undermine I. Dziuba's standing and exacerbate divisions within the dissident community. Following his release, the KGB maintained constant surveillance over I. Dziuba's behavior and contacts, employing tactics such as wiretapping, "preventive" interrogations, psychological pressure, and manipulation regarding housing and employment. A distinct aspect involved enlisting the literary critic in the preparation of propaganda materials. At the same time, I. Dziuba did not always adhere to the line of conduct prescribed by the KGB; he maintained contact with former like-minded associates and attempted to influence certain decisions made by the security service. Research indicates that following his release, the repressive pressure exerted on the dissident was sustained, combining operational surveillance, psychological pressure, social manipulation, and the controlled exploitation of his public standing. This KGB approach aimed to isolate I. Dziuba from the dissident community and leverage his position to influence other members of the opposition movement.

Keywords: *Ivan Dziuba, Committee for State Security (KGB), Ukrainian dissident movement, Soviet repressions, "re-education", compromising, operational surveillance.*

Дата першого надходження статті до видання: 17.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026